

УДК 94 (477) «1941/1945»

КОВАЛІВСЬКИЙ ПЛАЦДАРМ: ГЕРОЇЗМ, ТРАГЕДІЯ, ПАМ'ЯТЬ*Олексій Захарченко*

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Інститут історії, політології та права
54003, Україна, м. Миколаїв, пл. Адміралтейська, 1
e-mail: eminak2007@gmail.com

Минуло вже понад сімдесят років відтоді, як відгриміли останні залпи Другої світової війни. Про наймасштабніший збройний конфлікт в історії людства написано і видано десятки тисяч статей, книг, колективних монографій, багатотомних фундаментальних праць, збірників документів, альманахів, довідників, путівників, споминів безпосередніх учасників та очевидців подій.

Та все одно, у невичерпній темі війни залишається ще чимало невідомого та малодослідженого. Зокрема, до кінця не з'ясовано усі обставини трагедії, що наприкінці березня 1944 р. сталася на миколаївській землі. Про неї «забули» сказати, обійшовши мовчанкою, мемуари полководців, не згадала офіційна історіографія війни, не тільки «одіозна» радянська, а й сучасна [1; 2; 5; 9; 15; 19; 20; 21]. Здебільшого нею цікавились лише деякі місцеві краєзнавці [10; 11; 13; 16; 17]. Вперше про жакливі криваві бої за Ковалівський плацдарм розповіли у документальній повісті «Батальйон приймає бій» миколаївські фронтовики – історик Василь Карпов і письменник Михайло Божаткін. Повість вийшла незначним тиражем у 1968 році в Одеському видавництві «Маяк». Можна дійти висновку, що ґрунтовного аналізу причин невдачі радянських військ у ході форсування Південного Бугу та штурму «Бузького валу» під селом Ковалівкою, історичною наукою не зроблено і досі. Ця тема ще чекає свого чесного, об'єктивного, неупередженого дослідника. Тому автор спробує зробити лише перший крок на тернистому шляху пізнання істини.

На початку березня 1944 р., у неймовірно складних умовах нездоланного бездоріжжя, негоди, весняної повені, командування 2-го Українського фронту маршала І.С. Конєва і 3-го Українського фронту генерала армії Р.Я. Малиновського спланували та провели

послідовно три фронтові наступальні операції у результаті яких Миколаївська область УРСР, що з серпня 1941 р. перебувала під подвійним ярмом німецької (Рейхскомісаріат «Україна») та румунської (губернаторство «Трансністрія») окупації, повністю визволено від завойовників.

У ході Умансько-Ботошанської операції (5.03-17.04.1944) 5-а і 7-а гвардійські армії Конєва звільнили північні райони області – Первомайський, Врадіївський і Кривоозерський. Війська Малиновського за цей період встигли здійснити одразу дві операції. Спочатку – Березнегувато-Снігурівську (6-18.03.1944), під час якої наші воїни вибили ворожі зграї з лівобережних (по річці Південний Буг) районів Миколаївщини: Казанківського, Новобузького, Баштанського, Новоодеського, Березнегуватського, Снігурівського, Арбузинського, Братського, Єланецького та значної частини Вознесенського і Жовтневого. Однак, непролазна багнюка та відчайдушний опір оточених у Березнегувато-Снігурівському «котлі» 8-ми дивізій 6-ї армії вермахту, завадили бійцям 3-го Українського фронту виконати директиву Ставки Верховного Головнокомандування (ВГК) № 220050 від 11 березня 1944 р., яка передбачала «не допустити відходу противника за Південний Буг, захопити переправи на ділянці Костянтинівка – Вознесенськ – Нова-Одеса, щоб унеможливити противнику організувати оборону на річці Південний Буг» [1, с. 230; 5, с. 284]. Військам наказано, не зупиняючись, з ходу, використовуючи лише підручні засоби для переправи, стрімко оволодіти Херсоном, Миколаєвом, потім Одесою та Тирасполем, завершити розгром великого ворожого угруповання у Причорномор'ї та вийти на державний кордон з Румунією [13, с. 70].

Та як каже відома приказка: «Гладко было

на бумаге да забыли про овраги». То ж не сталося, як гадалося. Ставка ВГК, вкотре за війну, явно переоцінила власні та суттєво недооцінила ворожі сили [5, с. 285]. Непоборне для військ, транспорту та техніки суцільне бездоріжжя, весняна повінь, цілковита відсутність у наступаючих дивізіях будь-яких плавзасобів, безлісся, голий степ, що вкрай утруднювало наведення хоч яких-небудь переправ через затоплені талою крижаною водою плавні та широко розливу річку, зазвичай, теж «не брались до уваги» авторами вищезгаданої директиви [2, с. 86-87]. Тому незадовільно «сплановане» форсування «з ходу» Південного Бугу та запеклі бої за утримання плацдарму біля села Ковалівка (18-25.03.1944) прогнозовано закінчилося жахливим бойовищем і коштували величезних жертв і втрат особового складу 46-ї та 8-ї гвардійської армії.

Для того, щоб краще ознайомитись зі складною ситуацією на місці, 22 березня до Нової Одеси із Кривого Рогу, за наказом Ставки ВГК, терміново перемістились штаби та командні пункти 3-го Українського фронту, 46-ї, 8-ї гвардійської та 17-ї повітряної армії [13, с. 74]. Після невеликої оперативної паузи, швидкої розробки нового плану операції, постановки бойових завдань частинам і з'єднанням, перегрупування сил, підтягнення тилів і резервів, підвезення боєприпасів – наступ тут же поновився у вигляді Одеської фронтової операції (26.03-14.04.1944).

У ході операції війська генерала Малиновського вигнали німецько-румунських загарбників за межі області із п'яти правобережних районів: Миколаївського, Веселинівського, Доманівського, Очаківського та Березанського, а 28 березня звільнили обласний центр – місто Миколаїв. 4 квітня 1944 року воїни 5-ї ударної армії остаточно очистили прибузький край від окупантів – на 1018 день війни [17, с. 99].

Під час березневого наступу 3-й Український фронт у Приінгуллі оточив і розбив вщент 6-у німецьку армію, яку з «благословення» А. Гітлера нарекли гучною назвою – «Армія месників» [21, с. 345]. Саме ця елітна армія вермахту, якою з березня 1943 року фюрер призначив командувати затятого та переконаного нациста, генерал-полковника

Карла Холлідта, мала помститися слов'янським «недолюдам» («*untermensch*») за сталінградську катастрофу «істинних арійців» і ганьбу капітуляції 6-ї армії на чолі з генерал-фельдмаршалом Фрідріхом Паулюсем. Проте, вийшло навпаки, і черговий розгром «месникам», цього разу вже на миколаївській землі, їм знову влаштували їх «старі» знайомі, воїни – сталінградці, якими командували герої Сталінградської епопеї: Василь Чуйков, Родіон Малиновський, Трохим Танасчишин, Ісса Плієв, Олександр Родімцев, Карпо Свиридов.

У результаті Березнегувато-Снігурівської операції радянські війська розгромили й остаточно відкинули противника від пониззя та гирла Дніпра, визволили міста Херсон, Новий Буг, селища Казанку, Баштанку, Нову Одесу, Березнегувате, Снігурівку, вийшла на р. Південний Буг, повністю ізолювали із суші у Криму 17-у німецьку армію та частину румунських військ, створили вигідний плацдарм для проведення операції по визволенню Миколаєва, Очакова, Одеси та форсуванню Дністра.

За тринадцять днів безупинного наступу у жахливих умовах ранньої весни, воїни 3-го Українського фронту відтіснили ворога на 140 км на захід і визволили більшу частину території Миколаївської області. 6-а «армія месників» втратила 36800 солдатів та офіцерів убитими і 13870 полоненими. Наші війська захопили чимало трофеїв: 131 танк, 177 штурмових гармат, 463 міномети, 788 гармат, велику кількість боєприпасів і стрілецької зброї [8, с. 96]. Залишки розбитих німецьких частин і з'єднань, кинувши на полі бою усе важке озброєння і транспорт, деморалізовані розгромом, рятуючись втечею, невеликими групами «просочилися» через бойові порядки радянських військ і поспішили сховатися за Південним Бугом, де нашвидкуруч створювався потужний стратегічний рубіж оборони – «Бузький вал».

Не даючи ворогові оговтатися та зайняти вигідні рубежі оборони, воїни 3-го Українського фронту, виконуючи наказ Ставки ВГК, викладений у директиві № 220050 від 11.03.1944 р., одразу, без оперативної паузи і тривалої підготовки, почали форсування Південного Бугу «на плечах» відступаючого противника.

Так було перегорнуто одну з найтрагічніших сторінок героїчного літопису визволення краю від німецько-румунських зайд. Місто Миколаїв стало опорним вузлом усієї німецької оборони у Прибужжі. Німці, за півроку будівництва укріплень, заздалегідь перетворили усі підступи до міста у надпотужну оборону смугу [1, с. 237]. Вони викопали суцільні траншеї глибиною 1,5-2 м з виносними стрілецькими нішами. Уздовж усього переднього краю встановили 3-4 ряди дротяних загороджень, спіраль «Бруно» на низьких металевих кілках. Уся місцевість від вулиці 6-ї Слобідської і далі на схід на відстані 25-30 км до с. Пересадівка була перетворена у суцільну зону прикритих потужними мінними полями та дротяними загородженнями інженерних споруд – траншей, окопів, протитанкових ровів, ескарпів, ДВТів і ДЗВТів. Смуга оборони у Миколаєві та навкруги стала складовою частиною так званого «Бузького валу», який на думку німецьких військових стратегів повинен остаточно зупинити радянський наступ [15, с. 303].

Гарнізон Миколаєва отримав суворий наказ фюрера та командувача групою армій «А» генерал-фельдмаршала Е. фон Клейста обороняти місто, навіть перебуваючи у цілковитому оточенні. Гітлеру здавалось, що він знайшов новий засіб зупинити Червону армію. Населені пункти, що мали значення як важливі тактичні вузли комунікацій, він оголошував «фортецями». У них призначались коменданти, відповідальні за оборону й у випадку капітуляції могли поплатитися за це своєю головою, а їхні рідні та близькі стати в'язнями нацистських концтаборів [1, с. 213]. На Миколаївщині такими фортецями фюрер оголосив Миколаїв, Первомайськ, Вознесенськ та Очаків. Здавалося, що сама природа унеможлиблювала подальше просування радянських військ у напрямку Миколаєва й Одеси: весняна повінь, відкритий безлісний степ, суцільне бездоріжжя, що не давало змоги підтягнути тили, забезпечити війська боєприпасами, технікою, понтонами, іншими плавзасобами для стрімкого подолання Південного Бугу.

Р. Малиновський 17 березня наказав командуючому кінно-механізованою групою генерал-лейтенанту І.О. Плієву, війська якого

здійснили блискучий рейд у ході Березнегувато-Снігурівської операції, негайно вивести КМГ з бою та зосередитись у районі сіл Новошмідтівка-Леопольд-Сухий Єланець Новоодеського району для підготовки подальшого рейду на Одесу, який передбачалось розпочати 22 березня з Ковалівського плацдарму у смузі наступу 8-ї гвардійської армії [11, с. 129]. Але фронтове командування, перебуваючи в ейфорії від щойно здобутої гучної перемоги, не обтяжуючи себе ні ретельною розвідкою, ні вибором місця форсування, ні аналізом ситуації у смузі прориву ворожої оборони, ні станом військ, допустилося грубої тактичної помилки. Гадаючи, що ворог цілком деморалізований розгромом і нездатний більше чинити сильний опір, воно наказало поріділим і знесиленим важкими боями дивізіями 46-ї та 8-ї гвардійської армій, не зупиняючись, переправитися винятково на підручних засобах на правий берег річки біля с. Ковалівки, захопити та розширити там плацдарм з якого і розпочати одразу наступ КМГ на одеському напрямку в обхід «фортеці» Миколаєва.

Форсування робилося «з ходу», квапливо, без належної розвідки та рекогносцировки, підтягнення тилів, медсанбатів, підвезення боєприпасів, підтримки, артилерії й авіації. Найжорстокіші та найкривавіші бої за визволення області сталися саме під час форсування Південного Бугу й утримання плацдармів на його правому березі. У ніч на 19 березня першими почали переправу воїни 46-ї (командуючий – генерал-лейтенант В.В. Глаголев) і 8-ї гвардійської (командуючий – генерал-полковник В.І. Чуйков) армій 3-го Українського фронту. На вцілілих човнах, нашвидкуруч зроблених плотах та інших підручних «плавзасобах»-колодах, діжках, дошках – радянські воїни долали водний рубіж, маючи при собі лише легку стрілецьку зброю. Залиті водою від танення снігу, невщухаючих дощів і повені плавні унеможлилювали доставку техніки. Артилерію, танки, боєприпаси за таких умов переправити взагалі не вдалося [13, с. 79, 81]. Як згадував В.І. Чуйков – непролазне болото та жахливий стан шляхів не дозволив своєчасно підвезти боєприпаси, і на день боїв видавали лише по три снаряди на гармату [21, с. 414].

Не змогла вогнем підтримати наступ авіація фронту, яка у ці дні майже не лігала. Натомість Люфтваффе, на відміну від радянських пілотів, використовуючи не польові, а стаціонарні аеродроми з бетонним покриттям злітних смуг, увесь час знаходились у небі та безкарно тростили позиції наших військ на беззахисних з повітря плацдармах [13, с. 78, 80]. Іноді здавалося, що знову повернувся сорок перший рік.

У с. Ковалівка, що на 50 км на північ від Миколаєва, де радянські воїни ціною неймовірних зусиль захопили плацдарм завдовжки 18 км, ширина Південного Бугу не перевищувала 250 м, але здолання річки неабияк ускладнювали плавні, затоплені талою водою, внаслідок чого ширина водної перепони зросла до 2-х, а подекуди і 3-х км [17, с. 83].

Німецьке командування миттєво збагнуло, яку небезпеку для них становив Ковалівський плацдарм, що по суті відкривав нашим військам прямий і короткий шлях на Одесу, оминаючи добре укріплений і майже неприступний район поблизу Миколаєва. Виникла пряма загроза нового оточення «армії месників» у «котлі» між Південним Бугом і Чорним морем. Ось чому німці за будь-що, не рахуючись із жертвами, несамовито намагались ліквідувати цей плацдарм. Використовуючи міст біля с. Гур'ївка, гітлерівці 18-19 березня відвели вцілілі частини 24-ї танкової дивізії генерала М. фон Едельсгейма та піхотні підрозділи вермахту та румун на правий берег Південного Бугу.

Несподівано отримавши значні підкріплення, стягнувши сюди з усіх інших ділянок резерви та підвівши з тилу свіжі війська, противник одразу перейшов у контрнатуп з наказом Холлідта за будь-яку ціну негайно ліквідувати плацдарм. Головні удар німці спрямували проти героїчних захисників плацдарму у районі сіл Ткачівка, Андріївка та Ковалівка.

Пекельним для наших військ виявився ранок та увесь день 20 березня 1944 року. Цього дня 335-а, 294-а, 258-а, 153-я піхотні, 97-а гірськопіхотна дивізії ворога та кілька німецьких штрафних батальйонів при підтримці танків та абсолютної переваги у повітрі безупинно штурмували позиції 4-ї, 40-ї і 79-ї гвардійських дивізій [8, с. 97]. Особливо

дошкуляла відважним захисником плацдарму відсутність артилерії у боротьбі з німецькими танками та штурмовими гарматами, які безкарно розстрілювали з гармат та кулеметів і чавили гусеницями позиції радянських воїнів. Використавши гранати та набої, наші бійці у розпачі кидалися у відчайдушні рукопашні сутички [17, с. 85].

Люди гинули масово, втрати захисників плацдарму стали неймовірними. І все ж, під шаленим натиском німців, наші сильно поріділі за день бою війська, з настанням сутінок, майже скрізь відійшли у затоплені крижаною водою плавні. Як стверджували очевидці, у ті прохолодні березневі дні каламутна бузька вода стала червоною від солдатської крові [13, с. 100]. «Тоді, – за словами старожила с. Ковалівка Іванова, – усі плавні були вкриті мертвими та пораненими червоноармійцями. Серця наші розривались від жалю, горя та болю. Небагатох вдалося врятувати. Гітлерівці скрізь розставили пости й не давали можливості місцевим жителям дістатися річки, щоб перев'язати, нагодувати і врятувати від смерті поранених воїнів» [10, с. 57].

По той бік плацдарму, с. Кашперівка та м. Нова Одеса перетворилися на величезний медсанбат, де майже у кожній хаті лежали тяжкопоранені бійці та командири, яких під вогнем винесли місцеві жителі та санітари. Жінки, підлітки, діти, літні люди, хто як міг, надавали їм медичну допомогу та врятували від смерті багатьох радянських воїнів. Але потік поранених і скалічених червоноармійців все наростав. Померлих від ран солдатів ховали на власних садибах мешканці селища і таких поховань було чимало [13, с. 169-170]. Не залишивши своїх бійців наодинці з ворогом, героїчно загинув на плацдармі смертю хоробрих командир 4-ї гвардійської стрілецької дивізії 46-ї армії гвардії полковник Г.Ю. Кухарев, так і не дізнавшись про те, що за день до смерті, 19 березня 1944 р., його нагороджено орденом Кутузова II-го ступеня та присвоєно звання генерал-майора [17, с. 85-86]. Разом з комдивом солдатською смертю у бою полягли майже усі старші офіцери дивізії [13, с. 83-85]. Упокоєні герої у братській могилі у Новоодеському міському сквері [11, с. 127]. Іменем Кухарева названа одна з вулиць Нової Одеси.

За таких несприятливих умов радянське командування наказало залишити плацдарм і повернутися вцілілим бійцям назад, на лівий берег у Нову Одесу та Кашперівку. «З моря подув вітер, – пояснював відступ з плацдарму Чуйков. – Бузький лиман і в звичайну погоду становив значну перепону. А тут з моря пішла у лиман вода. Вона настільки стрімко піднімалась, що створила загрозу затоплення деяких захоплених плацдармів. Прийшлося віддати наказ, щоб наші частини, які з боєм оволоділи плацдармами, залишили їх і повернулись на лівий берег» [21, с. 414]. Це стало серйозною невдачею: дались взнаки поспіх форсування, помилково вибране місце для переправи, погана розвідка, нестача плавзасобів, незадовільне планування операції, відсутність підтримки вогнем і прикриття з повітря наступаючих дивізій.

Та все ж, незважаючи на важкі втрати та відчутну поразку, німецькі війська, стягнувши сюди усі наявні сили, упродовж п'яти діб були прикуті до Ковалівки, чим значно полегшили 5-й ударній, 6-й і 28-й арміям штурм «Бузького валу» під Миколаєвом. Разом з тим дії героїчних захисників плацдарму у великій мірі сприяли успішному форсуванню Південного Бугу у районі Вознесенська, де наступала 37-а армія генерал-лейтенанта М.М. Шарохіна. Ковалівський плацдарм відтягнув на себе основні сили ворога та створив сприятливі умови для успіху на інших ділянках прориву «Бузького валу». Завадити форсуванню річки та захопленню нових плацдармів радянськими військами знесилений боями противник уже не зміг, оскільки не мав для цього необхідних сил і достатніх резервів, які він зосередив і майже всі кинув в одне місце, саме у район Ковалівки, Андріївки та Ткачівки. Встановлено, що у боях за плацдарм загинуло понад 10 тисяч наших воїнів, з них найбільше – 6500 полягло за с. Ковалівку, яку визволили тільки на дев'ятий день боїв [10, с. 53].

Неприховане занепокоєння втратою плацдарму виявила Ставка ВГК. Тому 21 березня 1944 р. на командний пункт кінно-механізованої групи Плієва у с. Сухий Єланець Новоодеського району за наказом Сталіна терміново прилетів представник Ставки Верховного Головнокомандування маршал О.М. Василевський [21, с. 414]. Сю-

ди ж прибули командуючий 3-м Українським фронтом Р.Я. Малиновський, командуючий 8-ю гвардійською армією В.І. Чуйков, командуючий 17-ю повітряною армією В.О. Судець та інші воєначальники фронту [20, с. 11-15].

Тут відбулася велика військова нарада, яка відіграла важливу роль в аналізі ситуації та плануванні Одеської наступальної операції. Несподіване прибуття вищого військового начальства не віщувало нічого доброго. Усі знали, як брутально та грубо упродовж війни поводився у спілкуванні з командуючими фронтами й арміями інший представник Ставки маршал Г.К. Жуков [1, с. 214-215]. Але очікуваного «розносу» не відбулося. На відміну від крутого та безжального Жукова, Олександр Михайлович Василевський виявився людиною тактовною, вихованою, врівноваженою та ніколи не дозволяв собі опускатися до лайки та грубощів. Якщо Жуков усіх, крім Сталіна, називав на «ти», то Василевський, навпаки, з повагою та чемністю до своїх підлеглих завжди звертався тільки на «Ви» [1, с. 247; 11, с. 98].

Маршал Василевський привітав присутніх з вдалим завершенням Березнегувато-Снігурівської операції й особисто Чуйкова з присвоєнням йому звання Героя Радянського Союзу 19 березня 1944 р. Він спокійно розібрався у ситуації, уважно вислухавши усіх учасників наради [21, с. 414]. Потім представник Ставки поставив перед фронтом нове завдання – прискорити наступ у смузі 8-ї гвардійської армії з Троїцького плацдарму, що поблизу Нової Одеси, у напрямку залізничної станції Роздільна, а далі розгорнути широкий наступ на Одесу та погрозою нового оточення змусити гітлерівців залишити Миколаїв [21, с. 415]. Саме загроза нового «котла» у районі Миколаєва, на думку радянського командування, змусила б супротивника відмовитися від подальшого утримання цього стратегічного, важливого та заздалегідь добре укріпленого рубежу оборони вермахту у Прибужжі. Адже із втратою Миколаєва й Одеси приреченою на капітуляцію залишалася цілковито замкнена та відрізана із суходолу і блокована з моря 17-а німецька армія та кілька румунських дивізій на Кримському півострові [1, с. 281]. Усвідомлюючи смертельну небезпеку прориву радянськими

військами «Бузького валу», військово-політичне керівництво Третього рейху намагалося за будь-яку ціну не дати нашим воїнам закріпитися на плацдармах на правому березі Південного Бугу. Ось чому бої за прорив «Бузького валу» й утримання плацдармів у березні 1944 р. за жорстокістю та жертвами не поступалися аналогічним боям жовтня 1943 р. під час штурму «Східного валу» на дніпровських кручах [12].

Утримання стратегічного рубежу «Бузького валу» для нацистів мало ще важливе політичне і міжнародне значення, оскільки поразка вермахту на Правобережжі і Півдні України весною 1944 року суттєво похитнула позиції і авторитет Німеччини серед її союзників Угорщини та Румунії. Щоб запобігти розвалу коаліції та виходу сателітів із війни, А. Гітлер 19 березня 1944 р. наказав вермахту окупувати Угорщину (операція під кодовою назвою «Маргарет І») [1, с. 253]. Провести аналогічну операцію «Маргарет» II (окупацію Румунії) фюрер тоді не наважився, а маршала І. Антонеску, який почав схилитися до сепаратних переговорів щодо виходу країни з війни, він запевнив, що ні за яких обставин Червона армія не зможе прорвати стратегічний оборонний рубіж «Бузького валу» та вступити на окуповану румунами територію «Трансністрії». Втрата Румунії, чи її вихід із війни, для Третього рейху означало кінець, тому що унеможливило подальше ведення світової війни з використанням авіації та бронетанкових військ, транспортний колапс, оскільки лише на румунській території знаходились нафтові родовища, а власні потужності у виробництві палива були вкрай обмеженими, що не дозволяло взагалі проводити будь-які наступальні операції з використанням військової техніки. Німецьке командування вважало, що усунувши загрозу прориву фронту під Ковалівкою, радянський наступ, після важких і виснажливих березневих боїв, зможе поновитися не раніше ніж за місяць, а цього часу їм вистачить для значного посилення оборони «Бузького валу» [1, с. 237].

26 березня 1944 р. розпочалася Одеська наступальна операція 3-го Українського фронту, у результаті якої 28 березня звільнено Миколаїв, західні та південні райони області, а 10 квітня своїх визволителів вітала

Одеса. Скориставшись тим, що усі наявні резерви вермахт використав при ліквідації Ковалівського плацдарму, війська 37-ї (генерал-лейтенанта М.М. Шарохіна) і 57-ї (генерал-лейтенанта М.О. Гагена) армій 3-го Українського фронту навели переправи північніше Вознесенська у районі с. Олександрівки та захопили великий і вигідний для наступу плацдарм, завширшки 45 км по фронту і від 4 до 25 км углиб [13, с. 97]. Противник, вибитий з оборонних рубежів «Бузького валу», не маючи на цій ділянці достатніх сил і резервів, не звертаючи уваги на погрози німецького верховного командування (ОКХ) та рятуючись від нового «котла», 27 березня став спішно залишати позиції та відходити вглиб, у напрямку Одеси.

Комфронту Р. Малиновський, побачивши успіх цих армій, миттєво вніс корективи в уже розроблений і затверджений план Одеської операції та переніс напрямок головного удару фронту саме у смугу наступу 37-ї та 57-ї армій, кинувши тут у прорив і рейд на Одесу кінно-механізована група Плієва та 23-й танковий корпус генерал-майора А.О. Ахманова [9, с. 38]. Німецька оборона одразу розвалилася у перший же день наступу козаків і танкістів Плієва, які 29 березня розпочали свій знаменитий спустошливий рейд у напрямку ключового пункту німецько-румунської оборони у Північному Причорномор'ї – залізничної станції Роздільна [20, с. 47-49].

Цим маневром радянського «бліцкригу» зразка 1944 р., німецький фронт в Україні розірвали навпіл – групу армій «А» остаточно відрізали й ізолювали від групи армій «Південь». 30 березня 1944 р. увійшло в історію війни, як катастрофа усього південного крила Східного фронту. За кілька днів до цього, 26 березня війська 2-го Українського фронту маршала І.С. Конєва першими у Червоній армії вийшли на державний кордон з Румунією та перенесли бойові дії на її територію [1, с. 236]. Поставала перспектива визволення країн Східної Європи від нацизму та розвал гітлерівської коаліції.

Розлючений нечувано швидким розгромом своїх армій на Півдні України, втратою стратегічно важливих Криму, Придніпров'я, Причорномор'я та вступом радянських

військ на територію Румунії, де зосереджувалися основні нафтові родовища та втрата яких унеможливила подальше ведення світової війни, Адольф Гітлер 30 березня 1944 р. терміново викликав «на килим» у свою альпійську ставку Бергхоф двох, на його думку, головних винуватців військової катастрофи – генерал-фельдмаршалів Е. фон Клейста (командувач групи армій «А») та Е. фон Манштейна (командувач групи армій «Південь»). Для цього він надіслав за ними свій особистий літак «Кондор», який вранці 30 березня забрав на аудієнцію до фюрера обох невдах [14, с. 643]. На очах у присутніх генералів, які, затамувавши подих, очікували «розносу» та передачі фельдмаршалів під суд військового трибуналу, нацистський вождь повів себе досить несподівано – він урочисто нагородив їх за «заслуги» перед рейхом найвищими військовими нагородами – «Рицарськими хрестами Залізного хреста з дубовим листям і мечами» і тут же обох відправив у відставку, усунувши їх від командування групами армій «А» і «Південь» [6, с. 21, 475].

7 квітня 1944 р. фюрер зняв з посади командуючого 6-ю «армією месників» генерал-полковника Карла Холлідта, замінивши його генералом артилерії Максом де Ангелісом [6, с. 21, 475]. Після приголомшуючої поразки у Прибужжі це оперативне об'єднання, створене 5 березня 1943 р., щоб «помститися за ганьбу поразки у Сталінграді», ніколи більше вже не називали гучним ім'ям «армія месників». Начальнику Генерального штабу ОКХ генерал-полковнику Курту Цейтцлеру, пригнічений черговим розгромом колись елітної 6-ї армії Адольф Гітлер, у розпачі зізнався: «Шоста армія – наша біда. Я не повинен був знову давати їй номер армії, розбитої під Сталінградом. Ця цифра приносить мені самі нещастя» [18, с. 199].

Усунуті від командування до закінчення війни за жахливу катастрофу вермахту фельдмаршали, на думку провідних істориків, експертів і військових фахівців, визнані найкращими німецькими стратегами та полководцями Другої світової війни та доби «бліцкригу» зокрема [6, с. 242, 287]. Проте, враховуючи їх колосальний авторитет у військах, Гітлер не наважився розправитись з ними так, як це він завжди робив у разі нищів-

них поразок з іншими вищими командирами вермахту, а відправив обох у «почесну відставку» при цьому натякаючи, що для них, мовляв, зараз просто немає «гідних їх військовому генію» наступальних завдань, оскільки час проведення великих наступальних операцій на Сході минув назавжди [14, с. 643-644]. 31 березня Манштейна замінив генерал-фельдмаршал Вальтер Модель, замість Клейста ще 26 березня командуючим групою армій «А» став генерал-полковник Фердинанд Шернер. Обидва призначені командуючі завжди слухняно виконували усі накази фюрера, залишалися переконаними та відвертими прихильниками націонал-соціалізму, які шляхом жорстоких репресій утримували фронт від остаточного розвалу. У вермахті за ними закріпилася репутація головних «пожежників» і «рятувальників» фюрера, неперевершених майстрів ведення оборони у безнадійних ситуаціях [6, с. 297, 500]. За висловом Гітлера, «із психологічних міркувань» [1, с. 245], щоб утаємничити від власного народу військову катастрофу, залишки знищеної групи армій «Південь» перейменували на групу армій «Північна Україна» на чолі з В. Моделем, а жалюгідні рештки від майже ліквідованої армійської групи «А», реорганізували у групу армій «Південна Україна» під командуванням Ф. Шернера [6, с. 380, 500].

Але про це, як і про нищівний розгром німецько-румунських військ у Прибужжі та нову видатну перемогу Червоної армії, якій вкотре салютувала Москва, тисячі полеглих під Ковалівкою радянських воїнів ніколи не дізналися. «На війні, як на війні» – уся слава переможців і визволителів Причорномор'я дісталася іншим генералам, офіцерам і солдатам. За героїзм у боях за визволення Миколаївщини понад 100 чоловік удостоєно високого звання Героя Радянського Союзу, 29-ти частинам і з'єднанням Червоної армії присвоєно найменування «Новобузьких», «Миколаївських», «Вознесенських», «Первомайських» та «Очаківських». Десятки тисяч воїнів нагороджені орденами та медалями [15, с. 306]. Чотири рази у Москві гримів салют на честь визволителів Нового Бугу, Первомайська, Миколаєва й Очакова [4, с. 231, 239]. Високих урядових відзнак Батьківщини удостоєно велику групу воєначаль-

ників: орденами Леніна нагородили І.О. Плієва, Т.І. Танасчишина, орденами Суворова І ст.

Р.Я. Малиновського, В.Д. Цветасва й ін. [8, с. 99]. За успішний рейд у ході Одеської операції Героєм Радянського Союзу став командуючий КМГ І.О. Плієв [20, с. 73]. За перемогу у боях за визволення України маршал В.О. Василевський 10 квітня 1944 р. разом з маршалом Г.К. Жуковим, отримали першими щойно затверджений найвищий військовий орден «Перемоги» [2, с. 90].

Про невдало сплановані операції, особисті прорахунки та власні помилки не воліли згадувати ніколи у своїх мемуарах не тільки «переможені» німецькі генерали, а й «переможці» – радянські полководці. Ось чому жодного слова про трагедію Ковалівського плацдарму не знайдеш на сторінках військових споминів Василевського, Чуйкова, Малиновського, Плієва. Уникла розповіді про полеглих безіменних героїв «миколаївського Букрину»* й офіційна історіографія війни. Не фігурує Ковалівський плацдарм і в ґрунтовних працях, що опубліковані останнім часом в Україні [5; 19]. Героїв плацдарму просто «забули»... Тисячі загиблих воїнів не змогли знайти тоді, щоб поховати належним чином у братських могилах – вони так і залишилися назавжди «пропалими безвісти» лежати у болотистих плавнях серед очерету. Можливо саме цим «забутим» героям штурму «Бузького валу» присвятив свої безсмер-

тні рядки видатний поет-фронтвик Олександр Твардовський.

Переправа, переправа!
Берег левый, берег правый.
Снег шершавый, кромка льда...
Кому память, кому слава.
Кому темная вода, –
Ни приметы ни следа.

Ще раз підкреслити та наголосити, що успішний штурм «Бузького валу» під Миколаєвом, Троїцьким, Вознесенськом, Олександрівкою та Костянтинівкою, швидкий і вдалий прорив ворожої оборони по всьому фронту, блискучий рейд мобільних частин і з'єднань по тилах противника та розгром його угруповання у Прибужжі, що призвів до звільнення від ворожих зайд Причорномор'я, *забезпечили*, насамперед, своїми героїчними та жертвними діями захисники Ковалівського плацдарму, які відтягнули на себе найбільш боєздатні з'єднання й усі резерви німецько-румунських військ, тим самим створили сприятливі умови для успіху на інших ділянках прориву німецької оборони на Південному Бузі.

Визволення прибузького краю дісталось надто дорогою ціною. Назавжди у миколаївській землі упокоїлись десятки тисяч бійців. Загальні безповоротні втрати убитими, пораненими, пропалими безвісти 3-го Українського фронту у боях за звільнення області у період з 6 березня по 4 квітня 1944 р. становили 69630 чоловік. Серед загиблих героїв – командири корпусів і дивізій Ю.Г. Пушкін, Т.І. Танасчишин, О.І. Белов, Г.Ю. Кухарев, А.М. Сучков та інші. Всього на теренах області вічний спокій знайшли 92850 радянських воїнів, які загинули обороняючи край у серпні 1941 р. та визволяючи область у березні 1944 р. [8, с. 99]. На фронтах світової війни віддали своє життя у смертельному двобої з нацизмом більше 70 тисяч уродженців Миколаївщини [15, с. 307]. Одразу після звільнення до діючої армії з Миколаївської області польові військомати мобілізували 24067 чоловік [8, с. 99].

У березні 1969 р. жителі Нової Одеси урочисто відзначили 25-у річницю визволення району від німецько-румунських загартників. На святкування прибули безпосередні учасники боїв на Ковалівському плац-

* **Букринський плацдарм** – місце висадки під час форсування Дніпра військ Воронежського (з 20 жовтня 1943 р. 1-го Українського) фронту генерала армії М.Ф. Ватутіна, з якого впродовж 22 вересня – 25 жовтня 1943 р. вони безуспішно намагались прорвати «Східний вал» – лінію німецьких укріплень на високому правому березі Дніпра та визволити ударом з півдня столицю України м. Київ. На Букринському плацдармі (по фронту до 11 км вшир і до 6 км вглиб) за місць кровопролитних боїв потонуло та загинуло 240 тисяч радянських воїнів, мобілізованих переважно з Лівобережжя польовими військоматами [12, с. 4-5; 19, с. 147]. Після неодноразової невдалої спроби штурму, за вказівкою Ставки ВГК, перегрупвавши сили з Букринського плацдарму на Лютізький, що на північ від Києва, 3 листопада 1-й Український фронт несподівано для противника перейшов у наступ, прорвав німецьку оборону та 6 листопада 1943 р. визволив Київ, до чергової річниці Жовтневої революції. Пізніше, щоб приховати жахливі втрати від бездарно спланованої комфронту Ватутіним і представником Ставки ВГК Жуковим операції, глорізована радянська історіографія війни у повесний час вигадала міф, що насправді з Букринського плацдарму наносився не головний, а лише «відволікаючий» удар на Київ. «План Рокосовського», тобто визволення столиці України з ходу ударом з півночі на південь, що обійшовся б куди меншими жертвами, Жуков відхилив ще наприкінці вересня, оскільки «лаври переможців» хотів присвоїти тільки собі та Ватутіну. Останні дослідження вказують, що у боях за Дніпро та Київ загинуло 417 тисяч воїнів [12, с. 7].

дармі: підполковники Л.С. Гарбуз, А.В. Промський, І.С. Тітов, В.О. Крилов, полковники П.І. Черенков, М.В. Ляпунов, П.Я. Єлсуков, В.М. Гаврилов, Герой Радянського Союзу генерал-лейтенант А.Д. Шеменков, усього 17 осіб. Приїхали дружина та донька загиблого генерал-майора Ю.Г. Кухарева, вдова підполковника А.І. Сапроненка. У вересні того ж року в Нову Одесу прилетіли з Москви дружина легендарного комфронту Раїса Яківна Малиновська та маршал О.І. Леонов [13, с. 114-129].

Гості побували на плацдармі, вклонилися та поклали вінки і квіти на братській могилі загиблим воїнам у селі Ковалівка. Прийшли і на те місце, де у кінці березня 1944 р., перебравшись із Кривого Рогу, знаходились штаби 3-го Українського фронту, 8-ї гвардійської, 46-ї та 17-ї повітряної армій, а також командні пункти командуючих фронтом та армій: Р.Я. Малиновського, В.І. Чуйкова, В.В. Глаголева та В.О. Судця [13, с. 119, 124]. Зараз на цьому місці при в'їзді до Нової Одеси височить Курган Слави та пам'ятник Сталевому Солдату [16, с. 73]. Саме у Новій Одесі розроблявся план Одеської наступальної операції, сюди у кінці березня 1944 р. спішно прибув для координації й узгодження дій представник Ставки ВГК маршал Василевський. Пригадуючи запеклі бої, плацдарм, по суті, відігравав роль Букринського, оскільки відтягнув на себе основні сили та резерви ворога.

Ветерани розповіли, що нажалі, у силу різних причин, не вдалося тоді належним чином поховати у братських могилах усіх загиблих воїнів і чимало бійців так і залишилися лежати у прибузьких плавнях непокоєними [13, с. 79]. Дізнавшись про рішення обласного керівництва щодо створення до 30-річчя Перемоги Зони бойової Слави на Миколаївщині, учасники штурму «Бузького валу» висловили щире прохання та заповіт встановити монумент невідомому солдату, який би назавжди увічнив його безсмертний подвиг [3, с. 108-109; 13, с. 170].

Шість років тривало спорудження Зони бойової Слави, яка налічує 20 пам'ятників і пам'ятних знаків та охоплює сім районів області. Будували її власним коштом, використовуючи винятково місцеві матеріали та ресурси. У травні 1975 р. до 30-річчя Перемоги

на березі річки біля с. Ковалівки встановили монумент на честь героїв форсування Південного Бугу (скульптори й архітектори М.Г. Лисенко, О.Ф. Ігнащенко, В.В. Сухенко, О.П. Витрик). Поруч знаходиться меморіальне військове кладовище, відкрите у 1948 р., де у 15-ти братських могилах упокоєні тисячі загиблих воїнів. По обидві сторони 18-метрового обеліска поставлені дві 76-мм гармати [10, с. 58].

Найвеличнішим пам'ятником воїнам-визволителям корабельного краю, який логічно доповнив Зону бойової Слави у пониззі Південного Бугу, безумовно є Курган Слави з монументом «Сталевий Солдат» поблизу Нової Одеси. Ідея пам'ятника та місця, де він мав би знаходитись, виникла ще у 1969 р. та належала тодішнім керівникам Новоодеського району й активно підтримана керівництвом області. Монумент символізує невідомого солдата, який загинув, визволяючи прибузький край у березні 1944 р. [3, с. 109-110; 13, с. 170-175]. 8 травня 1975 р., у переддень 30-річчя Перемоги, Курган Слави та пам'ятник Сталевому Солдату урочисто відкрили при в'їзді у Нову Одесу. На церемонії були присутні десятки тисяч людей, які з'їхались з усіх куточків області, сотні ветеранів війни та праці, учасники боїв за визволення Миколаївщини. Висота насипного Кургану Слави – близько 25 м, діаметр понад 100 м, на його вершині стоїть одинадцятиметрова фігура воїна-визволителя. Вона виготовлена із листової нержавіючої сталі [16, с. 73-74]. П'ятнадцятитонну сталеву скульптуру виготовили корабели заводу «Океан». За допомогою річників баржею її доставили з Жовтневого на відстань понад 60 км вверх проти течії річки, а військові спеціалісти змонтували її на кургані. Увесь шлях просування Сталевого Солдата річкою та сухоходом був усипаний квітами. Місцеві жителі їх кидали у воду по обидва береги Південного Бугу та встигали ними дорогу по якій від річки до Кургану Слави його затягували два потужні танкові тягачі [3, с. 301]. У величезний Курган зведена та засипана земля з усіх 459 братських могил на території області [3, с. 110].

Монумент «Сталевий Солдат» на Кургані Слави вважається одним із найкращих і найвеличніших пам'ятників невідомому солда-

ту, встановленому на українській землі та за її межами. Авторами проекту стали відомі миколаївські скульптори Ю.А. та І.В. Макушини, архітектор О.П. Кавун [3, с. 296-302]. На гранітній плиті у підніжжя монумента вибито написи із найменуванням дванадцяти армій, кавалерійських, механізованих, танкових корпусів, прізвища їх командирів, а також частин Чорноморського флоту, що визволяли у 1944 р. Прибужжя. У стелі висічено імена славетних радянських полководців О.М. Василевського, І.С. Конєва, Р.Я. Малиновського. Величчю «Сталевого Солдата» видно за кілька кілометрів, ясного дня він виблискує на сонці, біля його підніжжя ніколи не в'януть квіти. Ось вже понад сорок років він є обласним символом доблесті та ратного подвигу визволителів прибузького краю.

Виняткова роль у створенні Зони бойової Слави та Сталевого Солдата зокрема, належала колишньому керівникові Миколаївської області який з 1971 по 1980 рр. займав посаду першого секретаря обкому КПУ Володимиру Олександровичу Васляєву (1924-1980). Ідея спорудження Меморіалу та пам'ятника невідомому солдату на миколаївській землі для нього особисто забарвлена сумними власними споминами. Молодим танкістом, командиром Т-34 3-ї танкової бригади 23-го танкового корпусу старшина Васляєв визволяв у березні 1944 р. Миколаївщину від ворога. Під Баштанкою від вибуху німецької авіабомби 11 березня загинув його командир – Герой Радянського Союзу, генерал-лейтенант, комкор Ю.Г. Пушкін [11, с. 119]. Біля села Привільного танк Васляєва горів, загинули кілька його бойових побратимів. Тому створення Зони бойової Слави та пам'ятника Сталевому Солдату стало для нього справою честі та даниною світлій пам'яті друзям-однополчанам [7]. Автор монументу скульптор Юрій Макушин згадував, що коли він піднявся на курган і йому вперше «відкрилася вся панорама, натовп присутніх внизу людей, лише тоді виразно стало зрозумілим значення пам'ятника та велич задуму Васляєва, який вирішив зводити його саме у цьому місці...» [3, с. 301]. При відкритті монументу В.О. Васляєв сказав: «Курган Слави ми присвячуємо радянському солдатові. Немає меж величі його подвигу в ім'я

Батьківщини» [4, с. 331].

Світла пам'ять і народна шана до визволителів Приінгулля та Прибужжя завжди житиме у серцях вдячних нащадків. Їх подвиги гідно наслідують нинішні захисники Вітчизни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бешанов В.В. Десять сталинских ударов / Владимир Бешанов. – Мн.: Харвест, 2003. – 768 с.
2. Василевский А.М. Дело всей жизни / А.М. Василевский. – В 2-х кн. – Кн. 2. – М.: Политиздат, 1989. – 303 с.
3. Владимир Васляев. – Николаев: Издатель Шамрай П.Н., 2013. – 372 с.
4. Горбуров Е.Г. Николаевская область в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Документы и материалы свидетельствуют / Е.Г. Горбуров, К.Е. Горбуров, Л.Л. Левченко, М.А. Мельник. – Николаев: Издатель П.Н. Шамрай, 2014. – 348 с.
5. Грицок В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України / В. Грицок // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХ ст.: історичні нариси в 2-х кн. / [ред. кол.: Смолій В.А., Боряк Г.В., Левенець та ін.]. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 208-302.
6. Залесский К. Вермахт. Сухопутные войска и верховное командование / Константин Залесский. – М.: Эксмо, 2005. – 656 с.
7. Захарченко А.Г. Навеки встал Стальной Солдат / Алексей Гаврилович Захарченко // Южная правда. – 2007. – 19 мая. – С. 3.
8. Захарченко О.О. Бої за визволення Миколаївщини від німецько-румунських загарбників в ході Одеської наступальної операції 3-го Українського фронту / О.О. Захарченко // Гуманітарний вісник НУК: збірник наукових праць. – Вип. 4. – Миколаїв: Іліон, 2011. – С. 96-99.
9. Касьяновский В. Освобождение Украины от немецко-фашистских захватчиков. Исторический очерк / В. Касьяновский. – Николаев: Атолл, 2004. – 56 с.
10. Ковалевка: прошлое и настоящее / [ред. Багмет М.А.]. – Николаев: НГПИ имени В.Г. Белинского, 1991. – 109 с.
11. Конотопенко Я.І. Від «Бабароса» до «Терміналу» 1941-1945. Погляд крізь роки / Я.І. Конотопенко. – Миколаїв: Видавництво «Шамрай», 2010. – 192 с.
12. Король В. Битва за Дніпро та Київ: героїзм і трагедія (нові аспекти проблеми). До 70-річчя битви за Дніпро / Віктор Король // Історія в школі. – 2013. – № 9. – С. 1-9.
13. Кузьев В.А. Героизм и трагедия на юге Прибужья (август 1941 – март 1944) / В.А. Кузьев. – Николаев: ООО «Илион», 2009. – 251 с.
14. Манштейн Э. Утерянные победы / Эрих фон Манштейн / Сост. С. Переслегин, Р. Исмаилов. – М.: ООО Издательство АСТ; СПб: Terra Fantastica, 1999. – 896 с.
15. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941-1944 (До 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів). – Миколаїв: КВіТ, 2004. – 503 с.
16. Мушинский П. В честь подвига на Ингуле. Путеводитель / П. Мушинский. – Одесса: Маяк, 1977. – 75 с.
17. Мушинский П.Д. Непокоренный Буг. Путеводитель / П. Мушинский. – Одесса: Маяк, 1980. – 104 с.
18. Неизвестный Гитлер / О. Гюнше, Г. Линге; Авт.-сост. М. Уль, Х. Эберле; предисл. В. Хаустова, Х. Меллера; пер. с нем. А. Чикишева, Е. Кулькова (примечание). – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 512 с.
19. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – С. 151-164.

20. Плиев И.А. Дорогами войны / И.А. Плиев. – М.: Книга, 1985. – 368 с.

21. Чуйков В.И. От Сталинграда до Берлина / В.И. Чуйков. – М.: Воениздат, 1980. – 672 с.

Захарченко Олексій Ковалівський плацдарм: героїзм, трагедія, пам'ять

У статті проаналізовано хід і наслідки операції по форсуванню Південного Бугу й утримання плацдарму біля с. Ковалівка Миколаївської області у березні 1944 р. Вказано низку причин, які призвели до великих жертв у боях за прорив «Бузького валу» напередодні Одеської наступальної операції 3-го Українського фронту. Розглянуто питання щодо створення на Миколаївщині Зони бойової Слави й увічнення пам'яті загиблих воїнів.

Ключові слова: форсування, плацдарм, прорив, наступ, війська, представник ставки, катастрофа, меморіал, пам'ятник, подвиг

Захарченко Алексей Ковалевский плацдарм: героизм, трагедия, память

В статье проанализирован ход и последствия операции по форсированию Южного Буга и удержания плацдарма около с. Ковалевка Николаевской области в марте 1944 г. Указан ряд причин, что привели к большим жертвам в боях за прорыв «Бугского вала» накануне Одесской наступательной операции 3-го Украинского фронта. Рассмотрен вопрос, посвященный созданию на Николаевщине Зоны боевой Славы и увековечению памяти погибших воинов.

Ключевые слова: форсирование, плацдарм, прорыв, наступление, войска, представитель ставки, катастрофа, мемориал, памятник, подвиг

Zakharhenko Olexiy The place of arms by Kovalivka: heroism, tragedy, memory

The article analyzes the course and consequences of the operation for the crossing of the Southern Bug river and hold the bridgehead near the village Kovalivka of the Mikolaev area in March 1944. Found several reasons that led to heavy casualties in the fighting for the breakthrough «Shaft Bug» on the eve of the Odessa offensive operation of the 3rd Ukrainian front. Considered a question on creation in Mykolaiv region the Zone of military Glory and perpetuate the memory of fallen soldiers.

Keywords: force a crossing, place of arms (place d'armes), breakthrough, offensive, troops, representative of the headquarters, catastrophe, memorial, monument, feat

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 02.03.2016 р.